

ОЩЕ ЗА ПРЕГОВОРИТЕ В КАЙРО (МАРТ – СЕПТЕМВРИ 1944)

Антон Дончев

MORE ABOUT THE NEGOTIATIONS IN CAIRO (MARCH – SEPTEMBER 1944)

Anton Donchev

Abstract: *The turn in the Second World War in the period 1943 – 1944 brought with it changes in the foreign policy orientation of a number of countries participating in the war. One of the important moments in this direction is the negotiations in Cairo. Although so many decades have passed since they were conducted, there are still issues that are not sufficiently well understood.*

Keywords: *Second World War, Cairo, negotiations, Bulgaria, England, USSR.*

Историята на Втората световна война е може би най-изследвания конфликт в човешката история. Сложността и различните позиции по много от събитията в тази война са изградили през годините множество дискуссионни въпроси, чието разрешаване тлее и до днес. Военната история на Втората световна война¹ е значително по-ясна от дипломатическата, което от своя страна създава един малък парадокс – най-кръвополитната война е силно изследвана, но все още не достатъчно ясна. България е активен участник в нея и в изясняването на редица въпроси, свързани с българската история от този период, включително и преговорите в Кайро през 1944 г., срещат общите трудности, засягащи цялостното изследване на конфликта.

За съжаление, немалко дипломатически документи от Втората световна война продължават да са повече или по-малко скрити от нас и това е и основната причина да представя само фрагмент от събитията, засягащи България в последната година от най-големия военен конфликт в историята на човечеството. Преговорите в Кайро през 1944 г. са частично разгледани в сравнително добър обем от научни изследвания, засягащи

¹ Издадената през 1970 г. "History of the Second World War", написана от Базил Лидъл Харт, е ярък пример за подробно и точно написана военна история на Втората световна война.

международните отношения на Царство България през 40-те години на XX век и балканската дипломатическа политика на Англия и САЩ в заключителния етап на войната.

С нелеката задача да изследват тази част от нашата история се заемат учени като Витка Тошкова, Майкъл Бол, Стоян Пинтев и други. В техните трудове могат да се проследят две основни линии: фаворизиране на американската роля, наблюдаваща се в проучванията на Тошкова [Тошкова, В. 2007, с. 167–236; Тошкова, В. 1994, с. 43–45; Тошкова, В. 1974, с. 17–34] и донякъде при Бол [Бол, М. 1999] и значително по-балансирано представяне на събитията от Стоян Пинтев [Пинтев, С. 1998; Пинтев, С. 1996, с. 57–70], който изтъква значението на английската дипломация, което както се оказва не е никак маловажно. И тук държа да отбележа, че не става въпрос за надпревара между американската и английската дипломатии, а за най-обикновено разпределение на отговорностите на дипломатическото поле, засягащо бъдещето и на България.

В по-обобщен вид, позициите на Великобритания и САЩ по излизането на Царство България от Втората световна война, в периода март – септември 1944 г., са представени в изследването на Евгения Калинова [Калинова, Е. 2004, с. 23–37; с. 60–67].

Друг източник по темата е документалният сборник „България – своенравният съюзник на Третия райх“². Тук при отделянето на чуждите документи, засягащи изследваните събития и най-вече при техния анализ се оказва, че повече от половина са за партизанското движение в България и практически не могат да бъдат полезни за моето изследване.

Правейки този бегъл преглед на източниците по темата, е невъзможно да пропусна и спомените на Стойчо Мошанов³ [Мошанов, Ст. 1991], чието съдържание, заедно със свидетелските му показания пред Народния съд през 1944 – 1945 г. [ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 42, л. 64–70] и писмата, изпратени до Георги Димитров [ЦДА, ф. 146Б, оп. 4, а.е. 235, л. 1] и Петър Григоров [ЦДА, ф. 146Б, оп. 4, а.е. 235, л. 2–3] ще станат причина за излизането на множество статии в периодичния печат и интернет, характерни с честото си залитане в крайности, засягащи преговорите на Царство България за излизане от Втората световна война и действията на Стойчо Мошанов в самия финал на тези преговори⁴.

² На с. 9 съставителите определят изданието като „документална колекция“ [България – своенравният съюзник... на Третия райх: [Сб. док. и материали]. София, 1992, с. 9].

³ За мисията на Стойчо Мошанов вж. още: Георгиев, Н. Мисията на Стойчо Мошанов през август 1944, опит за нов прочит. – *Международна политика*. Благоевград, 2005, 3, 87–120; Янакиева, Ц. 55 години от мисията на Стойчо Мошанов в Кайро 30 август – 20 септември 1944 г. – *Един завет*, VIII, 3, 1999, 23–25; и др.

⁴ Изброяването им не е предмет на настоящото изследване.

Началото на преговорите в Кайро задължително трябва да се търси в предходната 1943 г., определяна за повратна във войната. Неуспехите на Вермахта на Източния фронт, дебаркирането на Съюзниците в Италия и общото положение по фронтовете подсказват задаващата се буря за Германия и нейните съюзници. След излизането на Италия от войната (септември 1943 г.) се създава контролна комисия, в която водеща роля имат англичаните и американците, с което се дава началото на поредица от събития, оказали се изключително важни за бъдещето на Европа и България [Пинтев, С. 1998, с. 19]. „Годината на конференциите“ в дипломатически план продължава със срещите на представители на Антихитлеристката коалиция в Москва и Техеран [Тошкова, В. 2007, с. 170]. Те са изследвани и няма да се спирам в детайли на тях. Именно на срещата на външните министри в Москва в края на 1943 г. се създава Европейската консултативна комисия, съставена от представители на Антихитлеристката коалиция с равни правомощия и работеща в Лондон [Пинтев, С. 1996, с. 57–60]. Основната ѝ дейност е свързана с изработване на предложения за капитулация на останалите съюзници на Германия. Важно е да се отбележи, че в следващите месеци английската и американската дипломация насочват поглед към Румъния, България и Унгария [Пинтев, С. 1996, с. 57–60]. Нежеланието на Турция да влезе във войната поставя пред Англия и САЩ вече две насоки на действие – бомбардировки, но и преговори, както ще стане ясно от секретните английски документи, цитирани по-надолу в текста.

По този начин в началото на 1944 г. Англия и САЩ предприемат действия по изготвянето на условия за излизането от Оста на трите държави съюзнички на Германия [Тошкова, В. 2007, с. 174]. От запазените документи ясно личи, че Англия определено се съобразява с мнението на СССР. По-скоро още в началото на 1944 г. американците се опитват да водят отделни от съюзниците преговори. Този момент е широко разгледан в изследванията на Витка Тошкова и Майкъл Бол, където солиден акцент се поставя на мисията на американския агент Ангел Куюмджийски (К. „Kiss“), с когото Управлението на специалните операции е работило повече от година и бившето военно аташе в София полковник Корнелиъс Джедуин [Тошкова, В. 2007, с. 175; Бол, М. 1999, с. 81–84]. На двамата се налага да посетят Кайро в периода 6–29 януари, за да дадат обяснения на английската дипломация, която с право ги подозира, че водят самостоятелни преговори с българските представители [Тошкова, В. 2007, с. 175]. Те всъщност сондират излизането на Царство България от Тристранния пакт и евентуално присъединяване към Съюзниците [БССТР, 1992, с. 204–211]. В тези преговори, освен че липсват официални представители на двете страни, се забелязва ясното неодобрение на Англия и политиката на въздържане по този въпрос от страна на СССР. Не бива да забравяме,

че София и Москва не са в състояние на война, но руското мнение е важно, най-вече за английската дипломация. С няколко думи, тези преговори са с проучвателен характер за излизането на България от войната, но и с проучвателен характер за вътрешните отношения в лагера на Съюзниците.

Паралелно с тези събития през месец февруари 1944 г. посланикът на Англия в СССР сър Арчибалт Кларк Кер изпраща две секретни телеграми до Форийн офис относно преговори с Москва, засягащи България [TNA: FO 954/17A/60, р. 62; TNA: FO 954/17/60, р. 60]. От двата документа става ясно, че подготовката на заблуждаващата за Германия операция „Бодигард“ не върви гладко, тъй като руските дипломати считат за несъвместими операцията и подготвянето на преговори със София [TNA: FO 954/17A/60, р. 62; TNA: FO 954/17/60, р. 60]. Вероятно тези събития също повлияват на английските дипломати ускорено да започнат изготвянето на условия за примирие с България. Сигурни данни за такава дейност в американския дипломатически корпус има и те са от началото на март 1944 г. [Бол, М. 1999, с. 84–85]. Изготвеният документ се състои от 33 точки и предвижда безусловна капитулация на България, напускане на териториите, окупирани след 1 януари 1940 г., демобилизиране на българската армия, ограничаване на военното производство, окупация на страната и поемане на издръжката ѝ от България [Бол, М. 1999, с. 84–85]. Окончателно е решено Кайро да е мястото, където ще се очаква българската делегация за евентуални преговори. Доста по-подробно тези първи американски стъпки по сключване на примирие с България са разгледани от Майкъл Бол [Бол, М. 1999, с. 84–85] и за това мисля да премина към английските дейности в тази насока.

Първият по-сериозен английски документ, засягащ примирието, е с дата 3 март 1944 г. [TNA: CAB 79/71/15, р. 123]. Обсъждането на писмото на генерал Хенри Мейтланд Уилсън, началник на английските войски в централното и източното Средиземноморие и ситуиран в Кайро, е началото на дългия процес по изготвянето на условия и бъдещи преговори по примирието с България. Условията включват задължително изтегляне на българските войски от териториите извън старите граници на страната, същите да не водят враждебни действия срещу представители на Антихитлеристката коалиция, интерниране от България на всякакви опасни лица, свързани с Оста и правото на Съюзниците да разполагат свои сили в България [TNA: CAB 79/71/15, р. 123]. От Военния кабинет са направени някои конкретни допълнения към основния текст като премахването на термина „сателити“ поради неиздържаното му в правно отношение съдържание, предаването на военни престъпници, предложението преговорите да се водят не само от името на САЩ и Англия, а от името на всички във война с България (към тях да се включат Гърция и Югославия) [TNA: CAB 79/71/15, р. 123]. В друго писмо на ген. Уилсън до

Вашингтон, публикувано в сборника с документи „България – военният съюзник на Третия райх“ [БССТР, 1992, с. 229] той ясно заявява, че всяка следваща мисия на полковник Корнелиъс Джедуин трябва: 1. Да е съгласувана с него; 2. Да е с официален представител на българското правителство; 3. Преговорите да се водят в Кайро и накрая предлага интензивността на бомбардировките да не се намалява в никакъв случай [БССТР, 1992, с. 229].

На 4 март 1944 г., на заседание на Военния кабинет, освен че се приемат условията за примирие с новите допълнения, две обсъждания правят впечатление: 1. Прокрадва се мнението, че българското правителство скоро няма да изпрати официална мисия, с която да подписва каквито и да е примирие; 2. Преговорите ще се водят в Кайро и редът на тяхното провеждане ще е еднакъв с тези, отнасящи се за Румъния; 3. В интерес на Англия е СССР да бъде информиран за всички събития около примирието [ТНА: САВ 79/71/15, р. 113; 120]. Този документ доказва и логичната съгласуваност в действията на Англия и САЩ, макар последните на моменти да не правят точно това.

Още един официален документ от 9 март 1944 г. [ТНА: САВ 79/71/22, р. 262] хвърля светлина върху истинското начало на преговорите. Документът е в по-голям обем и подробно разглежда излизането на България, Унгария и Румъния от войната. Военният кабинет много точно анализира събраните данни и заключава, че: 1. Сухопътна интервенция на Балканите от Англо-американски сили в този момент е невъзможна; 2. Съюзниците могат да изкарат трите държави от войната, ако продължат с въздушната агресия [ТНА: САВ 79/71/22, р. 262]. По-нататък в документа стават ясни още няколко, изключително важни за бъдещето на Царство България, английски намерения. Те считат, че ако една от посочените по-горе държави⁵ излезе и другите ще я последват и решават да засилят атаките над България с надеждата, че тя ще излезе първа от войната [ТНА: САВ 79/71/22, р. 262]. Освен това възприемат Румъния за сигурна следваща успешна цел на СССР, а Унгария за държава твърде близо до Райха [ТНА: САВ 79/71/22, р. 262]. Близостта на София до Фоджа дава възможност на най-тежките съюзнически бомбардировачи да нанасят сериозни въздушни удари на българската столица. Към доводите за масирани бомбардировки над България се добавя и шпионско сведение, че голяма част от немските изстребителите, които пазят Балканите, са изтеглени към Германия [ТНА: САВ 79/71/22, р. 265], а това за съжаление е поредната истина.

Последната подточка в заключенията на Военния кабинет в Лондон е ключова и отговоря на много въпроси, свързани с отношенията между

⁵ България, Унгария и Румъния.

Англия и САЩ по българския въпрос [TNA: CAB 79/71/22, р. 262]. Британските управляващи считат, че руската дипломация трябва да окаже натиск върху българското правителство паралелно с бомбардировките и по този начин целта да бъде постигната по-бързо [TNA: CAB 79/71/22, р. 262]. На няколко места в документа се среща твърдото английско мнение, че руснаците имат традиционно влияние в България⁶. За приоритетни цели на съюзническата авиация са посочени, разбира се, София, но и Бургас и Варна [TNA: CAB 79/71/22, р. 262]. За България предстои най-кръвопролитната част от преговорите. От тук до средата на април българската столица е подложена на най-тежките бомбардировки в цялата ѝ история. Британската дипломация предприема този ход с идеята да ускори излизането на България от войната. Години по-късно британският военен, и историк, сър Базил Лидл Харт ще определи този метод на собствената си армия като пълен провал. Невинните жертви и разрушените домове на обикновените хора, не ускориха преговорите, а по-скоро създадоха още по-негативно отношение на България към Съюзниците.

През 1944 г. Англия и САЩ внасят в Европейската консултативна комисия своите проекти за примирие с България [Пинтев, С. 1998, с. 22]. Липсват особени промени от първоначалните варианти, английският е по-кратък, но като цяло двата проекта остават близки в своите цели [Пинтев, С. 1998, с. 22]. През април и май 1944 г. Английският военен кабинет на няколко пъти посочва, че бързото излизане на България от войната ще принуди Германия да разположи още дивизии на Балканите, което би улеснило още повече започващата през юни операция „Овърлорд“ – десанта в Нормандия [TNA: CAB 79/71/22, р. 262]. В тази връзка в края на месец април Англия и САЩ приемат компромисен вариант основните точки на примирието с Германия да са 13.

В крайна сметка до примирие в този период не се стига и за това има конкретни причини. Правителството в София⁷ се оказва в патова ситуация. България държи при излизане от войната на нейна територия да не влиза съветската армия и да запази Македония и Беломорска Тракия. Съюзниците, както стана дума, нямат намерение и възможности да слязат на Балканите и твърдо са заявили, че двете области ще се върнат на Югославия и Гърция. В писмо от 26 май 1944 г. от английския външен министър Антъни Идън, изпратено до британския посланик в Москва, авторът разказва за срещата си със съветския посланик в Лондон, на която

⁶ За съветското влияние в Царство България в периода март–септември 1944 г. има данни в изследването на Е. Калинова [Калинова, Е. 2004, с. 102–106].

⁷ През разглеждания период управляват правителствата на Добри Божилов (14 септември 1943 – 1 юни 1944) и Иван Багрянов (1 юни 1944 – 2 септември 1944 г.) (б.а.).

става ясно, че през месец май съветската дипломация води преговори с България за смяна в правителството и против евентуалното използване на Варна и Бургас от Вермахта. Идън много ясно заявява, че изцяло подкрепя действията на руснаците и би се радвал, ако доведат до излизането на България от войната [TNA: FO 954/1B/423, р. 423]. Тези данни предоставят колкото отговори, толкова и въпроси. Какво точно руснаците преговарят с българските правителства през 1944 г. е трудно да посоча на този етап. Безспорен факт е, че през цялото време от март до септември 1944 г., СССР не е изолиран от преговорите, а дори напротив – участва активно и то най-вече с желанието на Англия. Според Стоян Пинтев през юни Лондон и Москва уточняват бъдещите зони на влияние, при които СССР получава Румъния и България. Американците не приемат напълно такова разпределение и предлагат то да важи за следващите три месеца [Пинтев, С. 1998, с. 24]. Интересно, че срокът от трите месеца изтича през септември. А към това бих добавил и липсата на този етап на съветски документи, които да внесат яснота.

В тази връзка трябва да отбележим, че паралелно със случващото се, на заседание на военния кабинет в Лондон се посочва, че никакви американски сили няма да бъдат използвани като окупационни сили на Балканите, американците и англичаните ще ограничат своето участие в този регион, със снабдяване на Югославия, Гърция и Албания и английска дивизия при нужда, би се разположила в Солун [TNA: CAB 79/75/18, р. 379]. Липсата на България и Румъния в този официален документ е лесно обяснима, ако приемем за вярно твърдението на Пинтев, че Англия все още не се е отказала от своята цел, колкото може по-рано да изведе България от войната и това личи от една на пръв поглед незначителна подточка, в която е уточнено, че Англия трябва да е подготвена да изпрати сили в България, ако се наложи [TNA: CAB 79/75/18, р. 379].

Подреждайки фактите, не бива да забравяме, че на 6 юни 1944 г. Съюзниците отвориха втория голям фронт в Европа – този в Нормандия и в тази връзка е редно да отбележим, че един от тях ще влезе на Балканите, но това няма да бъде нито САЩ нито Англия. Дипломатическото поле не е затворено и от това се възползва Англия. След като през юли Чърчил приканва България най-накрая да скъса съюза си с Германия, правителството в София⁸ предприема стъпки в тази насока. Стойчо Мошанов е изпратен на среща с британския посланик в Анкара – Хюгесън. Тя се осъществява на 16 август 1944 г. и безспорния факт тук са разминаванията в мемоарите на Мошанов и английските дипломатически документи. Важните и сигурни данни от тази среща са, че английската дипломация уведомява САЩ и СССР за тях и за пореден път през тази година става

⁸ Начело с Иван Багрянов (б.а.)

ясно, че Съюзниците и България трудно ще се разберат [Пинтев, С. 1998, с. 25]. Именно активните дипломатически сондажи през следващите дни задействат Европейската консултативна комисия⁹, която заседава в последното десетдневие на август. Паралелно с това в южната част на Източния фронт се случват поредица от събития, които според мен влияят пряко на преговорите. Съветската армия завършва успешно Втората Яшко-Кишиневска операция, с което са унищожени големи германо-румънски формирования, а Румъния след извършен преврат напуска Оста и застава на страната на СССР. Тези събития връщат Мошанов в София и променят доста от основите на преговорите [Пинтев, С. 1998, с. 28–29]. На 29 август съветските дипломати напускат заседанията на Консултативната комисия в Лондон и оставят преговорите в ръцете на Англия и САЩ. СССР запазва правото си да бъде информиран за решенията на комисията и евентуалните срещи в Кайро [Пинтев, С. 1998, с. 28–29].

За преговарящ с българските представители е определен английският министър-резидент за Средния изток – лорд Мойн, на който още на 25 август 1944 г. е наредено, че трябва да държи в тайна от българите клаузите на примирието, докато не бъдат одобрени и от САЩ и СССР. На 30 август това е факт, но одобрението е само американско, предвид заявените по-рано съветски позиции, английската дипломация пристъпва към действие [Бол, М. 1999, с. 91]. Българската делегация в състав Стойчо Мошанов и военното аташе полк. Желязков, пристига на 29 август в Истанбул, но предвид направените от Форийн офис и английския посланик в Турция усилия, двамата българи се озовават в Кайро на 30 август по обяд. Британският офицер Ситън-Уотсън разяснява до 1 септември на българската делегация евентуалните клаузи по примирието. Това, което не се харесва на българската делегация, са възможните териториални отстъпки към Гърция [Пинтев, С. 1998, с. 28–29]. Това не е никак чудно предвид засиленото гръцко присъствие в Кайро и разговорите, които води английската дипломация с гръцки и югославски представители в края на август [Пинтев, С. 1998, с. 28–29].

Следобед на 1 септември, след като лорд Мойн разяснява на Мошанов, че е легитимен, се провежда среща между англо-американската и българската делегации. Резултатът от нея е меко казано дискуссионен. В своите спомени Стойчо Мошанов твърди, че английската делегация му заявила, че бърза да подпише примирието, но едновременно с това, въпреки че го счита за легитимен, отлага преговорите [Мошанов, С. 1991, с. 323–331]. Отделно от това стои и фактът, че върху Мошанов не е оказван какъвто и да е натиск да подпише, дори не са му показани истинските условия по примирието [Пинтев, С. 1998, с. 39]. Удобна за преговарящите

⁹ Продължаваща своята работа в Лондон (б.а.).

се оказва и смяната на правителства в София в началото на септември 1944 г.¹⁰

В тази връзка изключително точни и логични са думите на лорд Мойн от този период – „Съветското нахлуване в България ще донесе примирието“ [TNA: FO 371/43/58, р. 3]. Само изказването на водещия на преговорите в Кайро стига, за да се отговори на повечето въпроси. Тук за пореден път трябва да не забравяме и разположението на съветската армия по границата на България в началото на септември 1944 г. и ясното осъзнаване на англо-американската дипломация в Кайро, че руснаците скоро ще са в състояние на война с България, а по този начин общите усилия на Англия, САЩ и СССР, започнали през март ще приключат с нови преговори. След като на 5 септември и третият съюзник се оказва в състояние на война с България, преговорите в Кайро се оказват напълно несъстоятелни.

На 6 септември лорд Мойн на практика слага край на дипломатическите сондажи, заявявайки че съвсем скоро в България ще има нова смяна на правителството с удобно на СССР и излизането на страната ни ще стане при други условия и на друго място [TNA: FO 371/43/59, р.8]. Нашите преговарящи са задържани още известно време¹¹ по настояване най-вече на висшите етажи на британската дипломация, като вероятни преговарящи на новото правителство в София, но каквато и да е дипломатическа дейност логично липсва.

Редно е да кажем няколко думи за документалното наследство, оставено от Мошанов. Всички основни лични публикувани и непубликувани доказателства за дейността му, посочени в началото на текста, логично са датирани след 9 септември 1944 г. Модерно напоследък е да се извеждат само те на преден план, а според мен това малко или много изкривява историческата истина. Погледнато от друг ъгъл, може да се допусне, че след 9 септември 1944 г. Стойчо Мошанов продължава дипломатическите си дейности, но вече работи само за себе си. Нормално е дипломат с неговите възможности да се опита да се спаси, нареждайки фактите така, че те да звучат добре за властта в България. Свидетелските му показания, писмата и спомените му, излезли през 1991 г., безспорно са ценен източник за най-новата история на България, но е допустимо да се приеме, че е възможно част от фактите, посочени от Мошанов, да не отговарят напълно на историческата истина. Самата мисия на Стойчо Мошанов в Кайро е коректно изследвана от Стоян Пинтев [Пинтев, С. 1998, с. 38–41], по тази причина няма да се впускам в подробното ѝ представяне. Пинтев логично

¹⁰ На 2 септември 1944 г. Иван Багрянов е заменен от Константин Муравиев (б.а.).

¹¹ Българските представители остават в Кайро до 20 септември 1944 г.

достига до въпроса, какво точно целят англичаните в Кайро и готови ли са сключат примирие с България без участието на СССР [Пинтев, С. 1998, с. 40]?! От представените до тук секретни английски документи и стъпвайки на основните изследвания по темата можем да заключим, през целия период на преговори със страните съюзнички на Германия, от март до септември 1944 г., Англия, САЩ и СССР работят заедно в тази сфера. Неуспешната мисия на Стойчо Мошанов е факт и заради внимателната и обвързана по този въпрос със СССР английска дипломация. Именно заради СССР и събитията в ранната есен на 1944 г. английската дипломация забавя и в крайна сметка нулира преговорите в Кайро, спазвайки линията на поведение, започната през месец март.

Евентуално бъдещо разсекретяване на съветски дипломатически документи по този въпрос би допълнило историческия пъзел на излизането на Царство България от Втората световна война. На този етап можем да заключим само, че дългият дипломатически път по излизането на България от Оста ще приключи в края на месец октомври 1944 г. в Москва.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Архивни източници /Archival sources

ЦДА – Централен държавен архив, фонд 146Б, 1449. [Tsentralen darzhaven arhiv, fond 146B, 1449.]

TNA: CAB – The National Archives – London, UK: Cabinet, (War Cabinet, 1939 – 1945) – London, UK, 79/71/15, 79/71/22, 79/75/18

TNA: FO – The National Archives – London, UK: Foreign Office – London, UK, 371/43/58, 371/43/59, 954/17A/60, 954/17/60, 954/1B/423.

Публикации/ Publications

Бол, М. 1999 – Майкъл Бол. Студената война на Балканите. Американската външна политика и възникването на комунистическа България (1943 – 1947). София: Фондация „Българска наука и култура“, 1999. [Maykal Bol. Studenata vojna na Balkanite. Amerikanskata vanshna politika i vaznikvaneto na komunisticheska Bulgaria (1943 – 1947). Sofia: Fondatsia „Balgarska nauka i kultura“, 1999.]

БССТР – България – своенравният съюзник на Третия райх: [Сб. док. и материали]. София: ВИК „Св. Георги победоносец“, 1992. [Bulgaria – svoenravniyat sayuznik na Tretia rayh: [Sb. dok. i materialii]. Sofia: VIK „Sv. Georgi Pobedonosets“, 1992.]

Георгиев, Н. 2005 – Николай Георгиев. Мисията на Стойчо Мошанов през август 1944, опит за нов прочит. – Международна политика, Благоевград, 2005, 3. [Nikolay Georgiev. Misiyata na Stoycho Moshanov prez avgust 1944, opit za nov prochit. – Mezhdunarodna politika, Blagoevgrad, 2005, 3.]

Калинова, Е. 2004 – Евгения Калинова. Победителите и България 1939 – 1945. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2004. [Evgeniya Kalinova. Pobeditelite i Balgaria 1939– 1945. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2004.]

Мошанов, С. 1991 – Стойчо Мошанов. Моята мисия в Кайро. София: Български писател, 1991. [Stoycho Moshanov. Moyata misia v Kayro. Sofia: Balgarski pisatel, 1991.]

Пинтев, С. 1998 – Стоян Пинтев. България в британската дипломация 1944 – 1947. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998. [Stoyan Pinteov. Bulgaria v britanskata diplomatsia 1944 – 1947. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1998.]

Пинтев, С. 1996 – Стоян Пинтев. България на Трестранните съюзни конференции в края на 1943 година (Москва и Техеран). – *Исторически преглед*, 1996, кн. 2. [Stoyan Pinteov. Bulgaria na Tristrannite sayuzni konferentsii v kraia na 1943 godina (Moskva i Teheran). – *Istoricheski pregled*, 1996, kn. 2.]

Тошкова, В. 1974 – Витка Тошкова. Външната политика на правителството на Добри Божилов (септември 1943 – май 1944 г.). – *Исторически преглед*, 1974, кн. 2. [Vitka Toshkova. Vanshnata politika na pravitelstvoto na Dobri Bozhilov (septemvri 1943 – may 1944 g.). – *Istoricheski pregled*, 1974, kn. 2.]

Тошкова, В. 1994 – Витка Тошкова. Примирието с България – 28 октомври 1944 година. – *Известия на държавните архиви*, кн. 68. [Vitka Toshkova. Primiriето s Bulgaria – 28 oktomvri 1944 godina. – *Izvestia na darzhavnite arhivi*, kn. 68.]

Тошкова, В. 2007 – Витка Тошкова. САЩ и България 1919 – 1989. Политически отношения. София: Синева, 2007. [Vitka Toshkova. SASht i Bulgaria 1919 – 1989. Politicheski otnoshenia. Sofia: Sineva, 2007.]

Янакиева, Ц. 1999 – Цеца Янакиева. 55 години от мисията на Стойчо Мошанов в Кайро 30 август – 20 септември 1944 г. – *Един завет*, VIII, 3, 1999. [Tsetska Yanakieva. 55 godini ot misiyata na Stoycho Moshanov v Kayro 30 avgust – 20 septemvri 1944 g. – *Edin zavet*, VIII, 3, 1999.]